

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

तेजबहादुर के.सी.

सह-प्राध्यापक

त्रि.वि.महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगञ्ज

tejbdrkc243@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख नेपालमा औपचारिक शिक्षाको विकासमा राणा प्रधानमन्त्रीहरूले खेलेको भूमिकाको विषयमा केन्द्रित छ । नेपालमा औपचारिक शिक्षाको सुरुवात प्रथम राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरको शासनकालदेखि भएको थियो । उनले राणा परिवारका सदस्यहरूलाई अंग्रेजी भाषा सिकाउने मनसायले सुरु गरेको अंग्रेजीभाषा कक्षा कालान्तरमा औपचारिक शिक्षाको आरम्भ बनेको थियो । प्रारम्भमा राणा परिवारमा केन्द्रित औपचारिक शिक्षा विस्तारै नेपाली जनसमुदायमा पनि विस्तारित हुँदै गयो । जङ्गबहादुरदेखि मोहनशमशेरको प्रधानमन्त्रीत्वकालसम्म यसको विकासक्रमले तीव्रता पाउँदै गयो । भ्रष्ट १७ वर्षको समयावधिमा औपचारिक शिक्षामा कुनकुन राणा प्रधानमन्त्रीहरूको के कस्तो योगदान रह्यो र थापाथली द्वारभित्रबाट सुरु भएको औपचारिक शिक्षालाई सर्वसाधारणको पहुँचसम्म पुऱ्याउन कुनकुन समयमा के कस्ता प्रयासहरू गरिए भन्ने कुरा लेखमा समेटिएको छ । प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख सहायक स्रोतहरूका आधारमा वर्णनात्मक विधिबाट तयार पारिएको छ ।

शब्दकुन्जी : अक्षराङ्क, कारिन्दा, जाँचपास अड्डा, ठम्यायी, मौलवी ।

परिचय

औपचारिक शिक्षा त्यो शिक्षण व्यवस्था हो जो निश्चित नियमको परिधिभित्र रही सँगठित संस्थामा (विद्यालय महाविद्यालय र विश्वविद्यालय) सञ्चालन गरिन्छ । यो शिक्षण व्यवस्थामा तोकिएका व्यक्तिहरूले तोकिएका व्यक्तिहरूलाई तोकिएको समय र स्थानमा तोकिएका उद्देश्यहरू परिपूर्ति गर्न निर्धारण गरिएको पाठ्यक्रमअनुरूपको विषयवस्तु सिकाउने र सिके नसिकेको कुरा जान्न र स्तर निर्धारण गर्न विभिन्न प्रकारका मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ, जसको विश्वव्यापी मान्यता हुन्छ । नेपालमा औपचारिक शिक्षाको सुरुवात प्रथम राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरको शासनकालदेखि भएको थियो ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

शिक्षा समाज विकासको आधार हो, मानिसलाई वातावरणसँग समायोजन गराउँदै आफ्नो जीविकोपार्जन गर्न सिकाउने काम शिक्षाले गर्दछ । शिक्षा ज्ञान र सिप सिकाउने र सिक्ने प्रक्रिया पनि हो । सुरुमा अनियमित शिक्षाबाट मानिसलाई सामाजिकीकरण गर्ने गरिन्थो । तर पछि यो प्रक्रियाबाट दिइएको शिक्षाले सभ्य र सफल समाज निर्माण हुन नसक्ने ठानेर औपचारिक शिक्षाको माध्यम अपनाउन थालिएको हो । औपचारिक शिक्षाको सुरुवात सर्वप्रथम जुन मुलुकहरूबाट गरियो ती मुलुकहरू विकासको गतिमा पहिले नै शिखरमा पुगे । जहाँ औपचारिक शिक्षाको थालनी ढिला गरियो ती मुलुकहरू अहिले विकासको बाटोमा बामे सडै छन् । विश्वका सबैजसो देशहरूमा समान रूपले औपचारिक शिक्षाको विकास हुन नसक्नुको मुख्य कारण ती देशहरूमा रहेको आर्थिक पछौटेपन र चेतनाको अभाव हो । जुन मुलुकबाट सर्वप्रथम औपचारिक शिक्षाको सुरुवात गरियो त्यहाँ चेतनाको लहर पहिले नै आयो । त्यस्ता देशमा निरङ्कुश र सामन्तवादी शासन प्रणालीको अन्त्य हुँदै गयो त्यसको मुख्य कारक तत्त्व पनि शिक्षा नै थियो । निरङ्कुश राज्यसत्ताको पतन औपचारिक शिक्षाको कारणबाट भएको हो भन्ने ठम्यायीका कारण नेपालका शासकहरू पनि औपचारिक शिक्षाको स्थापना र विकासको लागि त्यति तत्पर थिएनन् । तर जब वि.सं. १९०६/७ तिर जङ्गबहादुर राणाले युरोपको भ्रमण गरे, त्यसले उनलाई शिक्षाप्रतिको धारणामा परिवर्तन ल्याइदियो । उनले बेलायत र फ्रान्सको विकासको वास्तविक तथ्य बुझ्ने अवसर पाए । त्यस्तो विकास औपचारिक शिक्षाको कारणले भएको हो भन्ने कुरामा उनी पूर्ण विश्वस्त भए । नेपाल फर्केको केही वर्षपछि वि.सं. १९१० मा थापाथली दरबारबाटै जङ्गबहादुरले आफ्ना सन्तानका लागि अङ्ग्रेजी शिक्षाको सुरुवात गरे । त्यो नै नेपालको औपचारिक शिक्षाको प्रारम्भिक बिन्दु थियो । प्रस्तुत लेखको उद्देश्य पनि नेपालका राणा प्रधानमन्त्रीहरूले औपचारिक शिक्षाको विकासमा पुर्याएको योगदानलाई प्रस्तुत गर्नु रहेको छ ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत लेख सामाजिक विज्ञानअन्तर्गतको इतिहास शिक्षा विषयसँग सम्बन्धित छ । लेख सहायक स्रोतको अध्ययन गरी वर्णनात्मक पद्धतिका आधारमा तयार पारिएको छ । स्रोतहरूबाट प्राप्त हुन आएका सूचनाहरूलाई तुलना र विश्लेषण गरी यथासक्य तथ्यमा आधारित बनाउन दुई वा दुईभन्दा बढी स्रोतहरूको समर्थन जुटाई लेखलाई यथार्थपरक बनाइएको छ ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

जङ्गबहादुर राणा र औपचारिक शिक्षाको प्रारम्भ

वि.सं. १९०३ आश्विन १ अर्थात् इ.सं. १८४६ सेप्टेम्बर १५ का दिन जङ्गबहादुर कुँवर नेपालको प्रथम राणा प्रधानमन्त्रीका रूपमा नियुक्त भएका थिए (ज.ब.रा., २०४७ पृ. २२) । हत्या र षडयन्त्रको सञ्जालमा जेलिएको तत्कालीन दरबारभित्रको राजनैतिक परिस्थितिलाई हतियारको बलमा हातमा लिन सफल चतुर र साहसी व्यक्तिको पहिचान सहित नेपालको प्रधानमन्त्री बन्न सफल जङ्गबहादुर कुँवर यतिमा मात्र सीमित रहेनन् उनले कुँवर थरलाई राणामा रूपान्तरण गर्दै नेपालको प्रधानमन्त्री र श्री ३ महाराजको पदसमेतलाई आफ्नो वंशको जन्मसिद्ध अधिकारभित्र स्थापित गर्न सफल भए । यो वंश नेपालको राज्यसत्तामा १०४ वर्ष जति रह्यो । त्यो समयमा राजा नाम मात्रका शासक रहे । राणा शासकहरूले जनता शिक्षित भएमा शासन सञ्चालनमा कठिनाइ हुने कुराको महसुस गरी देशको शैक्षिक विकासमा खासै उल्लेखनीय काम नगरेकाले नेपालको शैक्षिक विकासको इतिहासमा यो काललाई शिक्षामा विरोधको काल भनिन्छ ।

जब जङ्गबहादुर राणा नेपालको राज्यसत्तामा एक शक्तिशाली प्रधानमन्त्रीका रूपमा उदाए तब उनले विदेशी मुलुकहरूसँगको सम्बन्धलाई उच्च प्राथमिकता दिन थाले । यसैक्रममा उनको छिमेकी मुलुक भारतमा शासन गरिरहेको बृटिस इस्ट इन्डिया कम्पनी सरकारसँग मात्र नभई बेलायत र फ्रान्ससँग पनि सोभै सम्बन्ध स्थापित हुन गयो । त्यसपछि ती मुलुकहरूको राज्यसत्ता सञ्चालनको विधि प्रत्येक्ष रूपमा बुझ्ने मनसायले वि.सं. १९०६ देखि १९०७ सम्म बेलायत र फ्रान्सको भ्रमण गरी नेपाल फर्किए । बेलायत र फ्रान्सको विकासबाट अचम्मित जङ्गबहादुर राणाले देश विकासका आधार पनि राम्रोसँग बुझ्ने अवसर पाएका थिए । जसको आधारका रूपमा उनले औपचारिक शिक्षालाई पहिलो प्राथमिकता दिए । औपचारिक शिक्षाको प्राप्तिविना मानिस क्षमतावान् बन्न सक्दैन भन्ने कुरामा उनी पूर्ण विश्वस्त भए । त्यही आधारमा वि.सं. १९१० आश्विन २७ गते थापाथली दरबारको दाखल चोकमा अङ्ग्रेजी प्राथमिक स्कूल औपचारिक शिक्षाको सुरुवात भएको थियो । त्यो स्कूल खोल्दा परिवारका अन्य सदस्यहरूसँगको कुराकानीमा उनले भनेका थिए 'अरू कुरा छोडिदेउ आफ्ना नानीहरूलाई अङ्ग्रेजी पढाउ' (सिंह, २०६६, पृ. ३१८) ।

पहिलो अङ्ग्रेजी स्कूलको सुपरिवेक्षण गर्ने जिम्मा मिस्टर रोस र प्रधानाध्यापकको जिम्मा क्यानिङलाई दिएका थिए । ती दुवै जनालाई भारतबाट फिकाइएको थियो । त्यो विद्यालय

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

केवल राणा प्रधानमन्त्री र उनका भाइ, छोराहरूका लागि मात्र खोलिएको थियो (गौतम, २०५०, पृ. ६४) ।

अङ्ग्रेजी विद्यालयको स्थापना राष्ट्रिय हितको लागि नभएर पारिवारिक स्वार्थले प्रेरित थियो । त्यस स्कूलमा एकजना मोलवी मुसाफिर ख्वाह अहमद नामक बङ्गाली शिक्षक पनि नियुक्त गरिएको थियो । उनको काम दक्षिणतिरका देशहरूसँग लेखापढी गरी दिनु पनि थियो । उनलाई वि.सं. १९२७ मा मुन्सिखानामा नियुक्त गरिएको थियो । त्यसबेला ती देशहरूसँग कुरा गर्दा उर्दु भाषामा गर्नु पर्दथ्यो । जङ्गबहादुर राणाले वि.सं. १९१५ सालमा शिक्षाको केन्द्रीय कार्यालय चलाउन आफ्ना छोरा बबरजङ्ग राणालाई निर्देशक बनाएका थिए । विस्तारै ती विद्यालयहरू प्राथमिकबाट मिडिलमा परिणत गरिएका थिए भने वि.सं. १९३४ सालमा मात्र माध्यमिक विद्यालयमा परिणत गरिएको थियो (सिंह, २०६६, पृ. ३१८) ।

जङ्गबहादुर राणाको प्रधानमन्त्रीत्वकालमा चारजना शिक्षक र ५७ जना संस्कृत पढ्ने विद्यार्थीहरू भएको नारायणहिटी पाठशालाको पनि स्थापना गरिएको थियो । नेपालमा खोलिएका संस्कृत पाठशालाहरूमध्ये यो नै पहिलो पाठशाला थियो (शर्मा, वि.सं. २०४३, पृ. ५७) ।

प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरको शासनकालमा बाल ब्रह्मचारी श्री षडानन्दले वि.सं. १९३२ मा पूर्वी नेपालको भोजपुर जिल्लाको दिङ्ला भञ्ज्याङमाथि कैलाश डाँडामा ४५० मुरी आयस्ता हुने जग्गा जम्मा गरी त्यही एक संस्कृत पाठशाला स्थापना गरेका थिए (शर्मा, २०४३, पृ. ५८) ।

त्यसैगरी वि.सं. १९३१ मा जितजङ्ग राणाले एक पाठशाला खडा गरी केही ब्राह्मण पुत्रहरूलाई पढाउन लगाएका थिए तर पछि यो क्रमशः हटेर गएको थियो (गौतम, २०५०, पृ. ६५) ।

वि.सं. १९१० मा सुरु गरिएको औपचारिक शिक्षाको भने कुनै पाठ्यक्रम निर्माण गरिएको थिएन (पन्थी, २०७०, पृ. १२६) ।

जङ्गबहादुर राणाले वि.सं. १९३२ मा कमान्डिड जनरल धीरशमशेरलाई शिक्षा विभागको डाइरेक्टरको पदमा नियुक्त गरेका थिए । यस्ता तथ्य प्रमाणका आधारमा नेपालको औपचारिक शिक्षाको सुरुवात गर्ने व्यक्ति जङ्गबहादुर राणा नै भएको देखिन्छ ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

रणोद्दीप सिंह र औपचारिक शिक्षा

वि.सं. १९३३ फाल्गुण १३ गते जङ्गबहादुर राणाको मृत्युपछि वि.सं. १९३३ फाल्गुण १५ गते उनका भाइ रणोद्दीपसिंह नेपालका प्रधानमन्त्री तथा श्री ३ महाराज बनेका थिए (ज.ब.रा, २०४७, पृ. १८१) ।

रणोद्दीपसिंह जङ्गबहादुरभन्दा केही सरल र सोझा स्वभावका शासक थिए । उनले थापाथली दरबारभित्र रहेको पाठशालालाई बाहिर निकालेर रानीपोखरीको उत्तरतर्फ रहेको नव निर्मित भवनमा सारेका थिए । रणोद्दीपसिंह धार्मिक स्वभावका व्यक्ति भएको हुनाले उनले संस्कृत शिक्षामा बढी जोडदिएका थिए । उनले संस्कृत शिक्षाको विकासको निम्ति संस्कृत पाठशाला र छात्रावासको व्यवस्था पनि गरेका थिए (उपाध्याय, २०५२, पृ. ४८) ।

प्रधानमन्त्री रणोद्दीपसिंहले स्कूललाई दरबारबाट बाहिर सार्ने काम मात्र गरेनन्, उनले राणापरिवारका अन्य सदस्य तथा भारदारहरूका छोराछोरीहरू र चाकडीवालाहरूका छोराछोरीहरूलाई समेत अनुमति लिई पढ्न सक्ने व्यवस्था मिलाएका थिए । स्कूलको पूर्णहेरचाह गर्ने पूरा जिम्मेवारी धीरशमशेरलाई दिएका थिए । उनले ई.सं. १८७७ मा रानीपोखरीको उत्तरतर्फ एक टहरा निर्माण गरी सात-आठ जना अध्यापकहरू नियुक्त गरेर व्यवस्थित रूपमा संस्कृत शिक्षाको व्यवस्था मिलाएका थिए । त्यस विद्यालयमा १३० जना विद्यार्थी थिए जसमध्ये ५४ जना छात्रबासमा बस्दथे (गौतम, २०५०, पृ. ६६) ।

वीरशमशेर र औपचारिक शिक्षा

वीरशमशेर राणा इ.सं. १८८५ नोभेम्बर २२ मा नेपालको प्रधानमन्त्री तथा श्री ३ महाराज बनेका थिए । उनी जङ्गबहादुर राणाका कान्छा भाइ धीरशमशेरका जेठा छोरा थिए । उनी आफ्नै काका रणोद्दीप सिंहको हत्या गरी सत्तामा आएका थिए (ज.ब.रा., २०४७, पृ. २८१) ।

वीरशमशेर राणा नेपालको इतिहासमा नै औपचारिक शिक्षा प्राप्त गरी नेपालको प्रधानमन्त्री हुने पहिलो व्यक्ति थिए । उनले कलकत्ताको डोमेनेट कलेजबाट औपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेका थिए (उपाध्याय, २०५२, पृ. ४६) ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

यसरी भारतमा औपचारिक शिक्षा ग्रहण गरेका कारण उनले अङ्ग्रेजी राम्रोसँग बुझ्न र सामान्य बोल्न पनि सक्दथे । उनलाई उर्दु र फारसी भाषाको पनि राम्रो ज्ञान थियो (गौतम, २०५०, पृ. ६७) ।

वीरशमशेर राणाले आफ्नो प्रधानमन्त्रीत्वकालमा संस्कृत शिक्षालाई राम्रो बनाउने प्रयास गरेका थिए । उनले वि.सं. १९४२ मा रणमुक्तेश्वरमा रहेको संस्कृत पाठशाला ठाउँको अभावले राम्रोसँग चलननसकेकोले रानीपोखरीको पश्चिम कुनामा एउटा लामो भवन निर्माण गरी वि.सं. १९४८ मा उक्त पाठशालालाई व्यवस्थित गरेका थिए । वीरशमशेरले जङ्गबहादुरले दरबारभित्र सुरुवात गरेको र रणोद्दीप सिंहले दरबारबाट बाहिर सारेको दरबार स्कुललाई उक्त भवनको दोस्रो तल्लामा व्यवस्थित गरी आफ्ना भाइ खड्गशमशेर राणालाई शिक्षा डाइरेक्टरमा नियुक्त गरेका थिए । तर केही समयपछि खड्गशमशेरलाई षडयन्त्रको अभियोग लगाएर पाल्पा निर्वासित गरेपछि उक्त पदमा चन्द्रशमशेरलाई नियुक्त गरेका थिए । वीरशमशेरले वि.सं. १९५५ देखि मध्यमाको परीक्षा गभर्नमेन्ट संस्कृत कलेज बनारसबाट दिने व्यवस्था मिलाएका थिए । उनले प्रतिभाशाली र योग्य मानिएका दशजना विद्यार्थीहरूलाई राज्यको तर्फबाट छात्रवृत्ति प्रदान गरी शास्त्री र आचार्य पढ्न पठाउने व्यवस्था पनि गरेका थिए (पाण्डे, २०३४, पृ. २३) ।

वीरशमशेरले आफ्नो कार्यकालमा १६ वटा जति साधारण स्कुल स्थापना गरेका थिए (स्वार, २०३७, पृ. ६३) ।

यसका अतिरिक्त उनले आफ्नो कार्यकालमा नेपाली विद्यार्थीहरूलाई जापानमा इन्जिनियरिङ तालिम लिन पठाउने कार्य पनि गरेका थिए (शर्मा, २०३६, पृ. ६३) ।

वीरशमशेरले वि.सं. १९५७ सालमा वीर पुस्तकालयको स्थापना गरेका थिए (शर्मा, २०३३, पृ. ३५१-५२) । वीरशमशेरकै शासनकालमा भारतको बनारसबाट नेपाली भाषामा पत्रिका पनि प्रकाशन गर्न सुरु गरिएको थियो । त्यसको केही समयपछि नेपालमा नै नेपाली विद्वानहरूको प्रयासबाट वि.सं. १९५५ सालको श्रावण महिनामा 'सुधा सागर' नामक मासिक पत्रिका प्रकाशन गरिएको थियो (देवकोटा, ई.सं. १९७६, पृ. २९) ।

वीरशमशेरको प्रधानमन्त्रीत्वकालमा भारतबाट आएकी एकजना महिला गङ्गावाइले काठमाडौंको ठमेलमा 'आधारभूत प्राथमिक शिक्षा' सुरु गरेकी थिइन् । नेपालको शिक्षा विकासको इतिहासमा यो महिला शिक्षाको थालनीको सुरुवात थियो (शर्मा एन्ड शर्मा, २०६२, पृ. १२) ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

राणा प्रधानमन्त्री वीरशमशेर शिक्षाको क्षेत्रमा आफैँ जानकार व्यक्ति थिए । पश्चिमेली शिक्षा वा साधारण शिक्षा दिई जनतालाई बढी राजनीतिज्ञ बनाउनुभन्दा व्यवसायिक शिक्षा दिनु राम्रो हो भन्ने कुरा उनलाई राम्ररी थाहा थियो । उनले आफ्नो जेठा छोरा गेहेन्द्रशमशेरका साथै पाँच जना अन्य नेपाली युवालाई प्रावििक शिक्षा अध्ययनका निमित्त जापान पठाएका थिए (उपाध्याय, २०५२, पृ. ४६) ।

देवशमशेर र औपचारिक शिक्षा

वि.सं. १९५७ फाल्गुण १५ मा जब वीरशमशेरको मृत्यु भयो त्यसै दिन उनका भाइ देवशमशेर नेपालको प्रधानमन्त्री तथा श्री ३ महाराज बनेका थिए (ज.ब.रा., २०४७, पृ. २) ।

उनले जम्मा ११३ दिन शासन गरेका थिए । देवशमशेरको नाम नेपालको राणाकालिन शैक्षिक इतिहासमा अब्बल दर्जामा रहेको छ । जङ्गबहादुरको घरबाट प्रारम्भिक शिक्षा प्राप्त गरेका देवशमशेर शिक्षाप्रेमी व्यक्ति थिए । उनले आफू सत्तामा आउनासाथ शिक्षाको माध्यम कुन भाषालाई बनाउने भन्ने विषयमा पण्डित हरिहर आचार्य दीक्षित, पण्डित दिव्यदेव पन्त, तत्कालीन दरबार स्कुलका प्रिन्सिपल बटुकृष्ण मैत्रेय, जयपृथ्वीबहादुर सिंह र आफ्ना मित्र मोतीराम भट्टसँग छलफल गरेका थिए । यसमा पण्डित हरिहर आचार्य दीक्षित र पण्डित दिव्यदेव पन्तले संस्कृत भाषामा शिक्षा दिनुपर्ने सल्लाह दिए पनि जयपृथ्वीबहादुरसिंह र युवा कवि मोतीराम भट्टले नेपाली भाषामा शिक्षा दिनुपर्ने राय दिएका थिए । देवशमशेरको पनि नेपाली भाषाको माध्यमबाटै शिक्षा दिने मनसाय भएकोले त्यस्तै, विद्यालय खोल्न चाहन्थे । अतः उनी जयपृथ्वीबहादुर सिंह र मोतीराम भट्टको विचारसँग सहमत देखिएका थिए (गौतम, २०५०, पृ. ७१) ।

देवशमशेर आफू प्रधानमन्त्री तथा श्री ३ महाराज बन्नासाथ यसअघि सीमित व्यक्तिको लागि मात्र खुला गरिएको दरबार हाइस्कुल जन साधारणका लागि पनि खुल्ला गरिदिएका थिए जसले गर्दा यसअघि १०० जना मात्र विद्यार्थी भएको विद्यालयमा २ हप्तामा ५०० विद्यार्थी पुगेका थिए । देवशमशेरको उदार नीतिले उपत्यकामा ५० वटा र उपत्यकाबाहिर १०० वटा विद्यालय खोलिएका थिए । यसरी खोलिएका विद्यालयहरूमा ५० जना छात्र हुने ठाउँमा एक जना र त्योभन्दा बढी विद्यार्थी हुने विद्यालयमा दुई जना शिक्षक सरकारबाट राख्ने व्यवस्था पनि गरिएको थियो (गौतम, २०५०, पृ. ७२) ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

देवशमशेरले विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई निशुल्क पेन्सल र जयपृथ्वीबहादुर सिंहद्वारा लिखित अक्षराङ्क शिक्षा नामक पुस्तक वितरण गरेका थिए (अर्याल, ई.सं. १९७०, पृ. २४) ।

मोतीराम भट्टको सपना साकार गर्न र नेपाली जनतालाई समाचारहरू थाहा पाउने अवसर उपलब्ध गराउन देवशमशेरले वि.सं. १९५८ जेष्ठ ३ गतेका दिन साप्ताहिक रूपमा 'गोर्खापत्र' को प्रकाशन कार्य सुरु गरेका थिए (देवकोटा, ई.सं. १९७६, पृ. ५७) ।

देवशमशेरले प्रकाशन गरेको उक्त गोर्खापत्रको एक प्रति इङ्ल्यान्डका बादशाह र अर्को प्रति काठमाडौंमा रहेको अङ्ग्रेज राजदूतलाई निःशुल्क दिने व्यवस्था पनि गरेका थिए । वि.सं. १९५७ मा देवशमशेरले प्राथमिक शिक्षालाई नेपाल अधिराज्यभरि व्यापक बनाउने घोषणा गरेका थिए (शर्मा एन्ड शर्मा, २०६२, पृ. १२) ।

नेपाली भाषालाई देवशमशेरले विशेष महत्त्व दिएका थिए । त्यसैले त्यस्ता पाठशालालाई भाषा पाठशाला भन्ने गरिएको थियो (उपाध्याय, २०५२, पृ. ४४) ।

उनका स्कुललाई पासे स्कुल भनिन्थ्यो । त्यस्ता स्कुलमा लेख्ने, औँठा छाप, सेस्ता र गणित पढाइन्थ्यो । पछि जतिजति विषय थपिँदै गए उतिउति पासे हुँदै गएको थियो । त्यो क्रम थपिँदै गएर एघार पाससम्म पुगेको थियो (उपाध्याय, २०५२, पृ. ४४) । यसरी राणा प्रधानमन्त्री देवशमशेरको शासनकालमा नेपालको औपचारिक शिक्षामा ठुलो उन्नति भएको देखिन्छ ।

चन्द्रशमशेर र औपचारिक शिक्षा

देवशमशेरको उदार र प्रजातन्त्रवादी सोच र व्यवहार उनका भाइ भतिजाहरूलाई सह्य भएको थिएन । जसका कारण उनलाई सत्ताच्युत गरी वि.सं. १९५८ आषाढ १०, १९०१ जुन २६ का दिन चन्द्रशमशेर नेपालको प्रधानमन्त्री तथा श्री ३ महाराज बनेका थिए । चन्द्रशमशेर कलकत्ताबाट म्याट्रिक पास गर्ने राणा परिवारका पहिलो व्यक्ति थिए (गौतम, २०५०, पृ. ७५) ।

चन्द्रशमशेरले सत्तामा आउनासाथ देवशमशेरले खोलेका धेरै विद्यालयहरू बन्द गरेका थिए । तर गोर्खापत्रको प्रकाशन भने उनले चाहेर पनि बन्द गर्न सकेनन्, किनकि यसको एकप्रति बेलायतका बादशाह र एकप्रति भारतीय राजदूतलाई दिने नियम देवशमशेरले नै बसाएका थिए । चन्द्रशमशेर प्रधानमन्त्री भएपछि देवशमशेरलाई भाषापाठशालाको

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

योजना बनाउन सहयोग गर्ने हरिहर आचार्य दीक्षित विदेश (बम्बै) भाग्न बाध्य भएका थिए भने जयपृथ्वीबहादुर सिंहलाई पनि कलकत्ता पठाइएको थियो ।

प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरको औपचारिक शिक्षाको विकास र विस्तारप्रति कठोर धारणा थियो । ई.सं. १९१८ मा बृटिस इस्ट इन्डिया कम्पनी सरकारले भारतमा साधारण लेखन र पढ्न नजान्ने कुनै पनि गोर्खालीलाई तालिम दिन कठिन हुने हुनाले सेनामा भर्ती नलिनै निर्णय गरेको थियो (उपाध्याय, २०५२, पृ. ५०) ।

चन्द्रशमशेरको अन्तरङ्ग अौपचारिक शिक्षा विरोधी भए तापनि गोर्खा भर्तीमा इस्ट इन्डिया कम्पनीले लिएको नीति, नेपालको तराईमा भारतीय शिक्षक ल्याएर पठनपाठन गर्ने प्रचलन, राज्यका विभिन्न निकायमा काम गर्न आवश्यक जनशक्तिको आवश्यकता, अङ्ग्रेजका सामु आफूलाई शिक्षाप्रेमी भएको देखाउनुपर्ने बाध्यता जस्ता परिस्थितिहरूका कारण उनले औपचारिक शिक्षालाई निरन्तरता दिन बाध्य भएका थिए ।

विभिन्न बाध्यात्मक परिस्थितिका कारणले गर्दा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले आफ्नो शासनकालमा खासगरी तराई क्षेत्रमा स्कुल सञ्चालन गर्ने अनुमति दिएका थिए । यसै सिलसिलामा ई.सं. १९१५ मा स्वामी दामोदरानन्दको प्रयासले सिराहामा एक र सरकारको तर्फबाट कलैयामा एक विद्यालयको स्थापना गरिएको थियो । ई.सं. १९१५ मा पण्डित ढुण्डराज पोखरेलको प्रयासमा पाल्पामा संस्कृत मात्र पढाउने सरकारी पाठशालाको स्थापना गरिएको थियो । तर त्यसको केही समयपछि त्यसलाई हटाई त्यसै ठाउँ मा नेपाली भाषाका माध्यमबाट शिक्षा दिने उद्देश्यले भाषा पाठशाला खोलियो भने यिनकै समयमा दरबार स्कुलको शैक्षिक स्तरलाई राम्रो बनाउन कलकत्ता विश्वविद्यालयको सम्बन्धनबाट निकालेर पटना विश्वविद्यालयसँग सम्बन्धन गराउने प्रयास गरिएको थियो (गौतम, २०५०, पृ. ४६) ।

ई.सं. १९०२ मा चन्द्रशमशेरले प्राविधिक शिक्षा प्राप्त गर्न केही गन्यमान्य व्यक्तिहरूका छोराछोरीहरूलाई जापानमा छात्रवृत्ति दिएर पठाएका थिए (उपाध्याय, २०५२, पृ. ४६) ।

चन्द्रशमशेरले वि.सं. १९६२ कार्तिक महिनामा निजामती सेवाका लागि लेखन र हिसाब किताव गरी दुई विषयको ज्ञान दिन केही सेस्ता पाठशालाहरूको पनि स्थापना गरेका थिए । पछि वि.सं. १९७६ मा उक्त सेस्ता पाठशालाका विद्यार्थीहरूको जाँच लिन 'पास जाँच अड्डा' नामक अड्डा स्थापना गरेका थिए (स्वार, २०३७, पृ. १०) ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

ई.सं. १९१२ मा बाबुराम आचार्यले 'नेपाली शिक्षा दर्पण' नामक पुस्तक प्रकाशन गरेका थिए । त्यस पुस्तकमा राणा शासकहरूलाई जापानका सोगुनहरूसित दाजिएको थियो । त्यसैले राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले ती प्रकाशित १२०० थान पुस्तकहरूमध्ये १००० थान जफत गरिदिएका थिए भने बाँकी २०० प्रति लेखकले पछि काठमाडौं उपत्यकाभन्दा बाहिर बाँडिदिएका थिए (स्वार, २०३७, पृ. १०) ।

ई.सं. १९१३ मा गोर्खा भाषा प्रकाशन समितिको स्थापना गरिएको थियो । चन्द्रशमशेरले कलेज खोल्ने कि नखोल्ने भन्ने विषयमा आफ्ना भाइ-भतिजासँग छलफल गरेका थिए । छलफलका क्रममा भीमशमशेर र जुद्धशमशेर नेपालमा कलेज खोल्ने पक्षमा थिए भने अन्य भारदारहरू कलेज खोल्न नहुने पक्षमा रहेका थिए । तर प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेर भने आर्थिक फाइदाको विषयमा भन्दा राजनैतिक फाइदाको विषयमा बढी केन्द्रित रहने गर्दथे किनकि उनी विद्यार्थीलाई विदेशमा पठाई राजनैतिक चेतना सिकाउन चाहँदैनथे (गौतम, २०५०, पृ. ८१) ।

प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले नेपालमा कलेज खोल्ने कुराको सुरुवात ३१ डिसेम्बर १९१६ मा नेपालमा रहेका तत्कालीन रेजिडेन्ट कर्णेल वेलीलाई पत्रलेखेर गरेका थिए । ब्रिटिस भारत सरकारको साथै पटना विश्वविद्यालयसँगको लामो पत्राचार पछि अन्तमा पटना विश्वविद्यालयअर्न्तगत रहने गरी नेपालमा कलेज खोल्ने अनुमति १ अगस्ट १९१८ मा ब्रिटिस भारत सरकारले दिएको थियो । सो अनुमति पाएको २८ दिन पछि अर्थात् २८ अगस्त १९१८ (वि.सं. १९७५ भाद्र १२ गते) दरबार स्कुलको भजलिस घरमा "त्रिभुवनचन्द्र कलेज" स्थापना भई नेपालमा पहिलो कलेजको अध्यापन कार्य सुरुभएको थियो । सुरुमा इन्टर मिडियड तहको कला र विज्ञान विषय अध्यापन गर्ने अनुमति पाएको भएपनि विज्ञानको पढाई वि.सं. १९७७ (ई.सं. १९२०) बाट सुरु गरिएको थियो । यस कलेजको पहिलो प्रिन्सिपल दरबार स्कुलका तत्कालीन हेडमास्टर बटैकृष्ण मैत्रेयलाई नै बनाएको थियो (उपाध्याय, २०५२, पृ. ५१) ।

कलेजको भवन चन्द्रशमशेरले वीरपुस्तकालय र घण्टाघरनजिकै रहेको गेहेन्द्रशमशेर तथा उनका छोराहरू भैरवशमशेर र जनकशमशेरको जग्गामा सुरु गरेका थिए । उक्त भवन निर्माण गर्न १४ महिना लागेको थियो । सो भवन तयार भएपछि १३ अक्टोबर १९२१ अर्थात् २७ आश्विन १९७६ का दिन राजा त्रिभुवनले पहिलो वर्षको कक्षाकोठामा लगाएको चाँदीको ताल्चा चाँदीको साँचोबाट खोली उद्घाटन गरेका थिए भने चन्द्रशमशेरले पुस्तक किन्न रु.५००० दिएका थिए । (गौतम, २०५०, पृ. ८२) ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

त्रिभुवन चन्द्र कलेजको उद्घाटनमा चन्द्रशमशेरले आफ्नो भाषणमा सबैसमक्ष आफ्नो खुट्टामा आफै बन्चरो हान्दैछु भनेका थिए (ज.ब.रा., २०४७, पृ. ११६) ।

वि.सं. १९८१ (ई.सं. १९२४) मा कलेजको नाम त्रिचन्द्र कलेज राखिएको थियो भने त्यसै वर्ष स्नातक तर्फको कक्षा पनि सञ्चालन गरिएको थियो । डाइरेक्टर पदलाई डाइरेक्टर जनरल बनाई बहादुरशमशेरलाई त्यस पदमा नियुक्त गरिएको थियो । सुरुमा कलेजमा कला विषयअन्तर्गत गणित, तर्कशास्त्र, इतिहास र तीनवटा भाषा विषय गरी जम्मा ६ वटा विषयहरूको दुई वर्षमा अध्यापन पूरा गर्ने व्यवस्था मिलाएको थियो । सुरुमा यस कलेजलाई कलकत्ता विश्वविद्यालयअन्तर्गत राखेकोमा ई.सं. १९२० मा पटना विश्वविद्यालयअन्तर्गत सारिएको थियो (उपाध्याय, २०५२, पृ. ५१) ।

राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले ६० रूपैयाँ प्रतिमहिना छात्रवृत्ति दिएर नेपाली विद्यार्थीहरूलाई पटनामा इन्जिनियरिङ र कलकत्तामा चिकित्साशास्त्र अध्ययन गर्न पठाएका थिए । त्यसैगरी उनले नेपालका प्रत्येक जिल्लाबाट दुईदुई जना विद्यार्थीलाई आयुर्वेद अध्ययनका लागि भारत पठाएका थिए (उपाध्याय, २०५२, पृ. ५१-५२) ।

त्रिचन्द्र कलेजको स्थापना भएको करिब ११ वर्षपछि पटना विश्वविद्यालयमा नै परीक्षा केन्द्र खोल्ने अनुमति ३० अक्टुबर १९२८ मा प्राप्त भएको थियो । चन्द्रशमशेरको शासनकालमा उपत्यकाबाहिर गौडा भएको ठाउँ मा सरकारको लगानीमा र अन्य ठाउँमा जनताले स्कुल खोल्ने अनुमति मागे स्वीकृति दिने गरिएको थियो । उनकै शासनकालमा रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा मध्यमा पढाउने व्यवस्था पनि गरिएको थियो । चन्द्रशमशेरको शासनकालको अन्त्यसम्ममा जम्मा ५८ वटा भाषा पाठशाला, नौवटा संस्कृत पाठशाला, एक आयुर्वेद पाठशाला र अन्य गरी कुल १०८ वटा पाठशाला खुलेका थिए भने त्रिचन्द्र कलेज, नेपाली भाषा प्रकाशन समिति तथा श्रेस्ता पाठशाला पनि खुलेका थिए (सिंह, २०६६, पृ. ३१९) ।

यसरी चन्द्रशमशेरलाई जतिशुकै शिक्षा विरोधी भनिए पनि उनको शासनकालमा औपचारिक शिक्षाले केही मात्रामा भए पनि गति लिएको देखिन्छ ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

भीमशमशेर र औपचारिक शिक्षा

वि.सं. १९८३ मार्ग ३० वा डिसेम्बर १४, १९२९ मा चन्द्रशमशेरको मृत्युपछि भीमशमशेर नेपालको प्रधानमन्त्री तथा श्री ३ महाराज बनेका थिए (ज.ब.रा., २०४७, पृ. १८७) ।

उनी २८ वर्ष मुक्तियार भएर काम गरेका व्यक्ति थिए । भीमशमशेरको शासनकालमा बसन्तशमशेर र लाइब्रेरी पर्वजस्ता नराम्रा घटना घटेका थिए । ई.सं. १९३० को लाइब्रेरी पर्वबाट भीमशमशेरको शिक्षा प्रतिको नकारात्मक दृष्टिकोण प्रस्टिन पुगेको थियो तथापि उनलाई पनि शिक्षामा धेरै थोरै सुधार गर्नुपर्ने बाध्यता थियो (उपाध्याय, २०५२, पृ. ५४)

जसका कारण उनले वि.सं. १९८४ मा उपत्यकाबाहिर कलैयामा मिडिल स्कूल खोलेका थिए । त्यसै वर्षको चैत्र महिनामा संस्कृत र भाषा पाठशालाको काम हेर्न पाठशाला बन्दोबस्त नागरिक फाँट र अङ्ग्रेजी स्कूल, कलेज बन्दोबस्त नागरिक फाँट नामका बेगलाबेगलै अड्डाहरू स्थापना गरेका थिए (सिंह, २०६६, पृ. १०-११) । यस्ता अड्डाको स्थापनाले नेपालको औपचारिक शिक्षाको विकासमा थप सहयोग पुगेको थियो ।

प्रधानमन्त्री भीमशमशेरले पाटनमा हाइस्कूल र काठमाडौंको टेक्निकल स्कूलमा इन्जिनियरिङ शाखा खोलेका थिए (उपाध्याय, २०५२, पृ. ५४) ।

नेपालका प्रधानमन्त्री भीमशमशेरको अनुरोधमा म्याट्रिकुलेसन परीक्षा पटना बोर्डले सञ्चालन गर्न सुरु गरेको थियो । भीमशमशेरको शासनकालमा नेपाल राज्यभरमा एक महाविद्यालय, ४० वटा भाषा पाठशाला, नौवटा संस्कृत पाठशाला, १०८ अन्य पाठशाला र एउटा आयुर्वेद पाठशाला खुलेका थिए (गौतम, २०५०, पृ. ८८) ।

नेपालका अन्य राणा प्रधानमन्त्रीहरूले जस्तै भीमशमशेरले पनि औपचारिक शिक्षाको विकासमा अर्को ईटा थप्ने कार्य गरेको देखिन्छ ।

जुद्धशमशेर र औपचारिक शिक्षा

बाल्यकाल देखिनै शिक्षाको राम्रो अवसर पाएका प्रधानमन्त्री हुन् जुद्धशमशेर । तर उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने खासै अवसर नपाए पनि उनमा नेपाली र हिन्दी साहित्यको राम्रो ज्ञान थियो । उनले संस्कृत शिक्षामा जोड दिँदै वि.सं. १९३२ मा संस्कृत पाठशालाका अध्यापकहरूको वेतन वृद्धि गरी अध्यापकको सङ्ख्या पनि दोब्बर गरिदिएका थिए ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

जुद्धशमशेरको शासनकालमा वि.सं. १९९० मा सर्वप्रथम एस.एल.सी.परीक्षा लिने अधिकार पटना विश्वविद्यालयबाट नेपालको शिक्षा विभागले पाएको थियो । जुद्धशमशेरले उक्त परीक्षाको प्रबन्ध गर्न वि.सं. १९९० साल कात्तिक १६ गते एक सनद जारी गरी परीक्षा खर्च वापत रु.१८००/- दिने निर्णय गरेर एस.एल.सी. बोर्डको स्थापना गरेका थिए । उक्त परीक्षा बोर्डको नियन्त्रक पदमा अङ्ग्रेजी भाषाका विद्वान् नन्दराज उप्रेतीलाई नियुक्त गरिएको थियो (स्वार, २०३७, पृ. ११-१२) ।

यसरी जुद्धशमशेरले नेपालमा नै एस.एल.सी परीक्षा दिने व्यवस्था गरेपछि नेपालको औपचारिक शिक्षाको विकासमा थप योगदान पुगेको थियो ।

जुद्धशमशेरले वि.सं. १९९३ साल मार्ग २५ गते एक खड्ग निशाना सनद जारी गरी डाइरेक्टर जनरललाई सल्लाह दिन सर्वप्रथम एजुकेसन बोर्डको स्थापना गरेका थिए (गौतम, २०५०, पृ. ९०) ।

वि.सं. १९९६ आश्विन १२ गते देखि सरकारी स्कूल खोल्ने प्रचलन बन्द गरी जनताले खोलेका स्कूललाई सरकारले नाम मात्रको सहायता दिई सरकारी रेखदेखमा चलाउनुपर्ने नियम बनाएका थिए (आचार्य, २०५०, पृ. २८) ।

वि.सं. १९९६ आश्विन १५ गते जुद्धोदय पब्लिक हाइस्कूलको स्थापना भएको थियो । जुद्धशमशेरले वि.सं. १९९८ साल आश्विन १८ गते निजी स्तरमा स्कूल खोल्न पाउँ भनी दरखास्त दिने व्यक्तिहरूले उसको आफ्नो तजबिजले खोल्न पाउने व्यवस्थाको एक सनद जारी गरे लगत्तै त्यसै वर्षको माघ २५ गते अर्को सनद जारी गरी अब उप्रान्त सरकारी स्वीकृति नलिई कुनै पनि विद्यालय खोल्न नपाउने घोषणा गरेका थिए (गौतम, २०५०, पृ. ९१) ।

जुद्धशमशेरले इच्छुक व्यक्तिहरूले डाइरेक्टरजनरल अफ् पब्लिक इन्स्ट्रक्सनसित अनुमति लिएर स्कूल खोल्न सक्ने व्यवस्था गरेकाले धेरै आधारपाठशाला खोलिएका थिए (श्रेष्ठ, २०५८, पृ. ६८) । वि.सं. १९९६ सालमा जुद्धशमशेरले काठमाडौंमा मुस्लिम धर्म शिक्षाका लागि मदरसा पनि खोलेका थिए (सिंह, २०६६, पृ. ३१९) ।

जुद्धशमशेरको समयमा भारतमा महात्मा गान्धीको प्रेरणाले धेरै राष्ट्रिय विद्यापिठहरूको स्थापना गरिएको थियो । यसैको अनुसरण गरी वि.सं. १९९२-९३ मा काठमाडौंमा पनि उत्साहित युवाहरूद्वारा महावीर स्कूल स्थापना गरी विधिवत रूपमा सञ्चालन गरिएकोमा

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

वि.सं. १९९७ साल कार्तिक २ गते यसका सञ्चालकहरूलाई पक्राउ गरी केहीलाई १८ वर्षसम्मको कैद सजाय गरिएको थियो (शर्मा, २०३३, पृ. ३७५) ।

प्रधानमन्त्री जुद्धशमशेरले वि.सं. १९९५ साल बैशाख २० गते एक सनद जारी गरी भगवती प्रेस ठहिटीमा छापिने उद्योग मासिक पत्रिकालाई वार्षिक रु.९०० रूपैँ या आर्थिक सहयोग गर्ने घोषणा गरेका थिए (स्वार, २०३७, पृ. २५) । ई.सं. १९३८ मा शिक्षा सम्बन्धी एउटा कानून बनाएर जनताले शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार कानूनमा व्यवस्था गरिएको थियो । उनकै शासनकालमा दरबार स्कूलका विद्यार्थीलाई निबन्ध प्रतियोगितामा प्रथम भए चाँदीको र वार्षिक परीक्षामा प्रथम भए सुनको तक्मा दिने व्यवस्था गरिएको थियो भने गोर्खा भाषा प्रकाशनको नाम बदलेर नेपाली भाषा प्रकाशन समिति राखिएको थियो (गौतम, २०५०, पृ. ९२) ।

जुद्धशमशेरको शासनकालमा ई.सं. १९४३ को अक्टुबरदेखि साप्ताहिक रूपले निस्कंदै आएको गोरखापत्रलाई हप्ताको दुई पटक छापने व्यवस्था गरिएको थियो (शर्मा, २०२६, पृ. ३८२) ।

वि.सं. १९९८ सालमा इन्स्पेक्टर अफ स्कूलको स्थापना गरिएको थियो (शर्मा, २०३६, पृ. १४१-१४२) ।

त्यस कार्यालयको पहिलो डाइरेक्टरमा सूर्यप्रसाद उपाध्यायलाई नियुक्त गरिएको थियो भने वि.सं. २००१ साल माघ १२ गतेको सनदले सर्वप्रथम उपत्यकाबाहिर वीरगन्जमा एस.एल.सी.परीक्षा केन्द्र दिने निर्णय गरिएको थियो (स्वार, २०३७, पृ. १५) ।

जुद्धशमशेरले त्रिचन्द्र कलेज र दरबार स्कूलको अवस्था सुधार गर्न क्रमशः रु. १७०१८ र रु. १९०२.८८ रकम प्रदान गरेका थिए । कलेज र स्कूलमा व्यायाम, खेलकुद र औषधीको व्यवस्था गरेका थिए साथै वैज्ञानिक तरिकाले खेती गर्न कृषि स्कूल पनि खोलेका थिए । उनले आफ्नो कार्यकालमा कलेज र स्कूलमा सर्वप्रथम हुने विद्यार्थीहरूलाई असर्फीको पुरस्कार र विद्वानहरूलाई दक्षिणबाहु दिने व्यवस्था गरेका थिए (शर्मा, २०५९, पृ. २४०) ।

जुद्धशमशेरले भाषा अनुवादका निमित्त रकम पनि छुट्याएका थिए । उनले जुद्ध रिसर्च प्रयोगशालाको पनि स्थापना गरेका थिए । प्रयोगशाला भवन निर्माण गर्नका लागि रु. ८०,००० र क्यामिकल खरिदका लागि रु. २,५०० रकम निकास गरिदिएका थिए (शर्मा, २०५९, पृ. २४१) । यिनले व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षाको विकास गर्ने

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

हेतुले अनेकौं शिक्षण संस्था पनि खोलिएका थिए । उनले कला पाठशालाको समेत निर्माण गरिदिएका थिए (उपाध्याय, २०५२, पृ. ४६) । यस्ता कार्यका आधारमा जुद्धशमशेरलाई शिक्षाप्रेमी प्रधानमन्त्री मान्न सकिन्छ ।

पद्मशमशेर र औपचारिक शिक्षा

जुद्धशमशेरको राज्यसत्ता त्यागपछि वि.सं. २००२ साल बैशाख १६ गते पद्मशमशेर नेपालको प्रधानमन्त्री र श्री ३ महाराज बनेका थिए (ज.ब.रा., २०४७, पृ. २४५) ।

उनले राज्यसत्ता सम्हालेको १२ औं दिनका दिन 'म राष्ट्रको नोकर हुँ' भनी घोषणा गरेका थिए । पद्मशमशेर मृगेन्द्रशमशेरको सल्लाहमा चल्ने गर्दथे । उनले जुद्धशमशेरले चलाएको आधार शिक्षालाई विकास गर्न चाहन्थे । त्यसैले वि.सं. २००१ मा केही प्रथम श्रेणी हासिल गरेका व्यक्तिहरूलाई भारतमा तालिम लिन पठाएका थिए (गौतम, २०५०, पृ. ९६) ।

प्रधानमन्त्री पद्मशमशेरले वि.सं. २००४ साल आश्विन १६ गते अधिराज्यका विभिन्न १४ ठाउँमा १४ वटा आधार स्कुल खोल्नका लागि स्वीकृत गरेका थिए । यसका साथै उनले निरीक्षण व्यवस्थामा पनि परिवर्तन गरी डेपुटी इन्स्पेक्टर एन्ड अर्गनाइजर अफ बेसिक स्कुल भनी पूर्व र पश्चिम दुई फाँट निर्माण गरेका थिए । पूर्वको जनकपुर र पश्चिमको पाल्पामा त्यसका कार्यालयहरू राखिएका थिए । पूर्व फाँटको रेखदेखका लागि दीर्घराज कोइराला र पश्चिम फाँटको रेखदेखका लागि रामसिंह ठकुरीलाई नियुक्त गरिदिएका थिए (स्वार, २०३७, पृ. १६) । राणाकालको आधार शिक्षा जनताको चेतनाको स्तर बढाउँदै रोजगारी सृजना गर्नका लागि नभई शिक्षाको माध्यमबाट शैक्षिक चेतनाको जागरणलाई रोक्नु रहेको थियो । यसको प्रमाण वि.सं. २०१२ सम्म आइपुग्दा त्यस्ता विद्यालयको नामनिसानासम्म नरहनुलाई लिन सकिन्छ ।

पद्मशमशेरको सबैभन्दा ठुलो देन महिला शिक्षाको सुरुवात थियो । उनको शासनकालमा पद्मोदय स्कुल र पद्मकन्या पाठशाला खोलियो । त्यसको केही समयपछि पद्मकन्या कलेजको पनि स्थापना गरिएको थियो (गौतम, २०५०, पृ. ९९) ।

वि.सं. २००३ सालमा घरघरबाट पुस्तक जम्मा गरी विराटनगरमा आदर्श विद्यामन्दिर पुस्तकालय खोलिएको थियो भने सोही दिन ललितपुर मङ्गलबजारमा पनि शान्ति पुस्तकालय खोलिएको थियो । वि.सं. १९०३ पौष ८ गतेदेखि गोरखापत्रलाई हप्ताको तीन पटक निकाल्ने व्यवस्था पनि पद्मशमशेरले गरेका थिए (देवकोटा, ई.सं. १९७६, पृ. २५) ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

उनकै शासनकालमा वि.सं. २००४ सालमा वैधानिक सुधारको घोषणा गरियो । यस घोषणामा प्राथमिक शिक्षालाई निःशुल्क गर्ने विषय पनि समावेस गरिएको थियो । तर त्यो घोषण व्यवहारमा लागु हुन सकेन । वि.सं. २००४ सालको संविधानबमोजिम गाउँ गाउँमा स्कूल सञ्चालन गर्न स्थानीय पञ्चायतलाई त्यहाँबाट उठेको मालपोतको पाँच प्रतिशत रकम खर्च गर्न सक्ने अधिकार दिइएको थियो (गौतम, २०५०, पृ. १००) ।

वि.सं. २००४ सालमा काठमाडौँमा साहित्य परिषद्को स्थापना गरी प्रथम विराट सार्वजनिक कवि सम्मेलनको आयोजना गरिएको थियो (शर्मा, २०२६, पृ. ३०९) ।

वि.सं. २००४ सालमा नै नेपालका विभिन्न जिल्लामा सार्वजनिक पुस्तकालयहरू पनि खोलिएका थिए । देशका विभिन्न ठाउँबाट पत्रिका प्रकाशन गर्न थालिएको थियो । दिल्लीबाट 'जवाना' नामक नेपाली भाषाको साप्ताहिक पत्रिका प्रकाशन भएको थियो । वि.सं. २००४ सालमा युगवाणी पत्रिका पनि प्रकाशन भएको थियो (देवकोटा, ई.सं. १९७६, पृ. ३३) । वि.सं. २००४ सालमा ताहाचलमा आधार शिक्षक प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना गरिएको र कार्तिक ७ गते आधार शिक्षाको उद्घाटन पनि गरिएको थियो । पद्मशमशेरले शिक्षाको क्षेत्रमा जुन योगदान दिए त्यसका आधारमा उनलाई स्कूलका पिता र नारी शिक्षाको इतिहासमा उनलाई प्रथम अग्रदूतको रूपमा स्मरण गर्न सकिन्छ (अर्याल, ई.सं. १९७०, पृ. २३२) ।

मोहनशमशेर र औपचारिक शिक्षा

पद्मशमशेर पछि वि.सं. २००५ साल बैशाख १८ गते मोहनशमशेर नेपालको प्रधानमन्त्री तथा श्री ३ महाराज भएका थिए (ज.ब.रा., २०४७, पृ. २६६) ।

उनको शासनकालमा राणा विरोधी आन्दोलन निकै अगाडि बढिरहेको थियो । मोहनशमशेरको शासनकालको अधिकांश समय राजनैतिक स्वतन्त्रताको माग गर्नेहरूको आन्दोलन दमनमा बितेको भए तापनि शिक्षाका क्षेत्रमा केही सुधारका कार्यहरू भएका थिए । वि.सं. २००५ सालमा त्रिचन्द्र कलेजमा वी.एस्सी.कक्षा सञ्चालन गरिएको थियो (गौतम, २०५०, पृ. १०१) । वि.सं. २००५ साल भाद्र १० गते उनले एक विश्वविद्यालय कमिसन आयोगको गठन गरी विश्वविद्यालयका लागि रु. ५००००० रकम छुट्याएका थिए (अर्याल, ई.सं. १९७०, पृ. २९) ।

वि.सं. २००५ साल भाद्र १४ गते आइतबारका दिन विश्वविद्यालय कमिसनको पहिलो बैठक सरस्वती सदनमा बसेको थियो (शर्मा, २०३६, पृ. ६१) ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

वि.सं. २००५ साल भाद्र ९ गतेको सनदले सर्वप्रथम काठमाडौंमा बालबालिकाको लागि मन्टेस्वरी स्कूल खोल्ने प्रक्रिया सुरु गरेको थियो (स्वार, २०३७, पृ. १६) ।

मोहनशमशेरकै शासनकालमा वि.सं. २००५ साल कार्तिक ८ गते विदेशमा पढ्न जाने युवाहरूलाई भत्तास्वरूप निश्चित सङ्ख्या कायम गरी रू. ५०००० को सालबसाली प्रत्येक वर्ष निकाशाको खर्ग निशान भएको थियो (गौतम, २०५०, पृ. १०२) ।

मोहनशमशेरको शासनकालदेखि नेपालमा पूर्वप्राथमिक शिक्षाको सुरुवात भएको थियो (शर्मा, २०५९, पृ. २७१) । उनकै शासनकालमा वि.सं. २००५ साल कार्तिक २१ गते 'नेपाल पुकार' नामक साप्ताहिक पत्रिका प्रकाशन भएको थियो । यो पत्रिका निस्कँदा नेपाल प्रजातन्त्र काङ्ग्रेसको मुखपत्र भएर जन्मियो र त्यसपछि नेपाली काङ्ग्रेसको मुखपत्र बनेको थियो (देवकोटा, ई.सं. १९७६, पृ. ५३) ।

वि.सं. २००६ साल श्रावण ३१ गते स्कूल र कलेजमा पढ्ने विद्यार्थीहरूका लागि स्वास्थ्य फाँट खडा गरिएको थियो (स्वार, २०३७, पृ. १७) ।

राणा शासनको अन्त्यको समय वि.सं. २००७ सालसम्ममा नेपालको शैक्षिक उपलब्धि निम्नानुसार रहेको थियो :

१. साक्षरता प्रतिशत २
२. प्रा.वि. तथा भाषा पाठशाला सङ्ख्या ३००
३. अङ्ग्रेजी आधार र संस्कृत मिडिल स्कूल सङ्ख्या ७५
४. अङ्ग्रेजी हाइस्कूल सङ्ख्या २१
५. आधार हाइस्कूल सङ्ख्या २
६. कलेज सङ्ख्या १
७. अन्य शैक्षिक संस्थाहरूको सङ्ख्या १८ (सिंह, २०६६, पृ. ३२०) ।

निष्कर्ष

सर्वप्रथम राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरले पारिवारिक स्वार्थको साँचले दरबारको एक कोठामा कुनै पनि नीति, नियम, विधान, उद्देश्य, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकविना सुरु गरेको औपचारिक शिक्षाले धेरै थोरै स्थान बनाउँदै प्रजातन्त्रको उदय हुँदासम्म निरन्तरता पाउनु

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

आफैमा सकारात्मक विषय हो । जङ्गबहादुरले वि.सं. १९१० मा कुन तहको विद्यालय खोलिएको हो भन्ने कुराको समेत स्पष्टता नभई एउटा ट्युसन सेन्टरजस्तै गरी सुरुवात गरेको औपचारिक शिक्षा स्वयम् राणा शासकले चाहेर पनि रोक्न नसक्ने अवस्थामा पुग्दै गएको थियो । प्रथम राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरले बेलायत र फ्रान्समा बस्दा शिक्षा राज्यका लागि अनिवार्य र त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी शिक्षा भावी पुस्ताका लागि नभई नहुने आधारभूत कुरा भएको महसुस गरेका आधारमा नेपालमा औपचारिक शिक्षाको सुरुवात भएको थियो । प्रारम्भमा वैदेशिक प्रभावका आधारमा सुरु गरिएको नेपालको औपचारिक शिक्षाले नेपाली जनता र शासकमा भविष्यमा कस्तो प्रभाव पर्छ भन्ने कुनै अनुमान गरिएको थिएन । उनका उत्तराधिकारी अन्य राणा प्रधानमन्त्रीहरूले पनि देश विदेशमा आएको शैक्षिक विकासको लहरलाई पूर्ण नियन्त्रण गर्न सकेनन् । नचाहँदा नचाहँदै पनि उनीहरूले वि.सं. २००७ सालसम्म आइपुग्दा नेपालमा प्रसस्त औपचारिक शैक्षिक संस्थाहरू खोल्न बाध्य भए । अन्ततः तिनै विद्यालयबाट प्रशिक्षित नागरिकको आन्दोलनले नेपालबाट राणा शासनको अन्त्य गरिदियो । यसरी हेर्दा नेपालको औपचारिक शिक्षाको इतिहासमा नेपालका राणा शासकहरूको राम्रै योगदान रहेको तथ्यलाई नकार्न सकिँदैन ।

सन्दर्भ सामग्री

- अर्याल, कृष्णराज. (ई.सं. १९७०). *एजुकेशन फर द डेभलपमेन्ट अफ नेपाल*. काठमाडौं : नेपाल शान्ति प्रकाशन ।
- उपाध्याय, श्रीरामप्रसाद. (वि.सं. २०५२). *नेपालको सामाजिक, आर्थिक तथा प्रशासनिक इतिहास*. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- गौतम, राजेश. (वि.सं. २०५०). *राणाकालीन नेपालको एक भ्रमक*. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- ज.ब.रा., पुरुषोत्तमशमशेर. (वि.सं. २०४७). *श्री ३ हरूको तथ्य वृतान्त*. बाराणसी : परमवीरशमशेर ज.व.रा. ।
- ढकाल, माधवप्रसाद. (वि.सं. २०६४). *शिक्षाका आधारहरू*. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- देवकोटा, त्रिस्मबहादुर. (ई.सं. १९७६). *नेपालको छापाखाना र पत्रपत्रिकाको इतिहास*. काठमाडौं : शिवप्रसाद लम्साल ।

नेपालको औपचारिक शिक्षामा राणा प्रधानमन्त्रीहरूको भूमिका

पन्थ, नारायणप्रसाद. (वि.सं. २०६२). *शिक्षाको परिचय*. काठमाडौं : केपी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, गोपीनाथ. (वि.सं. २०४३). *नेपालमा शिक्षाको इतिहास*. काठमाडौं : श्रीमती हेमकुमारी शर्मा ।

शर्मा, चिरञ्जिवी र शर्मा, निर्मला. (वि.सं. २०६५). *शिक्षाको परिचय*. काठमाडौं : एम.के.पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

शर्मा, चिरञ्जिवी र शर्मा, निर्मला. (वि.सं. २०६२) *प्राथमिक शिक्षा*. काठमाडौं : एम.के.पब्लिशर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

शर्मा, देवीप्रसाद. (वि.सं. २०५९). *आधुनिक नेपालको इतिहास*. (छैटौं संस्करण). काठमाडौं : केपी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, बालचन्द्र. (वि.सं. २०२६). *नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा*. (तेस्रो संस्करण). बाराणसी : इन्द्रकुमारी देवी ।

श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर. (वि.सं. २०५८). *शिक्षाको परिचय*. काठमाडौं : भुँडीपूराण प्रकाशन ।

सिंह, नागेश्वर. (वि.सं. २०६६). *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार*. काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

स्वार, तारामान. (वि.सं. २०३७). *नेपालको शैक्षिक स्मरण*. काठमाडौं : अम्बिकादेवी स्वार ।